

Pandemi Sürecinde Bireylerin Hane Halkı Finansı, Psikolojik Durum ve Sosyal Hayat Değişimlerinin İbadet Hayatına Etkisi

The Effect of Individuals' Household Finance, Psychological Status and Social Life Changes on Worship Life During the Pandemic

Lokman Cerrah^a , Murat Dilmaç^b

^a Department of Social Service, Atatürk University, Erzurum, Turkey

^b Department of Banking and finance, Atatürk University, Erzurum, Turkey, mdilmac@atauni.edu.tr (Corresponding Author)

Özet

Bütün dünyayı derinden etkileyen, birey ve toplumlari geleneksel hayatları açısından önemli değişimlere zorlayan Covid-19 pandemisi başlangıç aşamasındaki kadar olmasa da hala etkisini devam ettirmektedir. Yaklaşık üç yıla yaklaşan bu zaman dilimi, bireysel ve toplumsal hayatın bütün alanlarında olduğu gibi dini hayat alanında da bir kısmı kısa süreli bir kısmı uzun süreli birçok değişikliğe yol açmıştır. Bu noktadan hareketle, makalenin amacı Covid-19 Pandemisi etkisindeki sosyoekonomik değişimlerin kırsal kesimde yaşayan insanların ibadetlere bakış ve yaklaşımlarıyla hane halkı finansı arasındaki ilişkiyi ele almaktadır. Bu kapsamda, Erzurum/Oltu yerleşim alanında yapılan anket çalışması üzerinden kırsalda katılımcıların pandemi sürecinde yaşamak durumunda kaldıkları sosyoekonomik değişimlerin ibadetlerle ilgili tutumlarına etkisi değerlendirilecektir. Elde edilen bulgulara göre, Covid-19 pandemisinin birey ve toplum hayatında dini, psikolojik, sosyal ve hane halkı finansı açısından değişiklere sebep olduğu görülmektedir. Ayrıca bu süreçte ortaya çıkan psikolojik, sosyal ve hane halkı finansındaki değişimlerle bireylerin dini hayatlarındaki değişimler arasında özellikle de namaz kılma, zekat verme ve oruç tutma ibadetlerine yönelik tutumlarla istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki içerisinde oldukları görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Hane Halkı Finansı, Pandemi Süreci

Abstract

The Covid-19 pandemic, which deeply affects the whole world and forces individuals and societies to make significant changes in their traditional lives, still continues its impact, though not as much as it was at the beginning. This period of time, which is about three years, has led to many short-term and long-term changes in the field of religious life as well as in all areas of individual and social life. From this point of forth, the aim of the article is to examine the relationship between the socioeconomic changes under the influence of the Covid-19 Pandemic, the view and approach of people living in rural areas, and household finance. In this context, the effect of the socio-economic changes that the rural participants had to experience during the pandemic process on their attitudes towards worship will be evaluated through the survey study conducted in Erzurum/Oltu settlement area. According to the findings, it is seen that the Covid-19 pandemic has caused changes in individual and community life in terms of religious, psychological, social and household finances. In addition, it is seen that there is a statistically significant relationship between the changes in the psychological, social and household finances that emerged in this process and the changes in the religious lives of individuals, especially with the attitudes towards praying, giving zakat and fasting.

Keywords: Sociology of Religion, Household Finance, Pandemic Process

Acknowledgments

Bu çalışma, Atatürk Üniversitesi, Bilimsel Araştırmalar Koordinasyon Birimince desteklenen, SBA-2021-8590 kodlu "Pandemi Sürecinin Sosyal, Dini ve Ekonomik Hayata Etkisi (Oltu Örneği)" isimli bilimsel araştırma projesi kapsamında elde edilen verilerle hazırlanmıştır. Proje sürecinde önemli katkıları bulunan Dr. Öğretim Üyesi Esra Karakuş Umar ve Dr. Öğretim Üyesi Gülşah Özdemir Baki'ye ve makalenin daha değerli hale gelmesine sebep olan yorumları için hakemlere içten teşekkürlerimizi sunarız.

For Citation: Cerrah, L. & Dilmaç, M. (2022). Pandemi Sürecinde Bireylerin Hane Halkı Finansı, Psikolojik Durum ve Sosyal Hayat Değişimlerinin İbadet Hayatına Etkisi. *Journal of Academic Value Studies*, 8(1), 66-80. <http://dx.doi.org/10.29228/javs.57715>

Received: 20.02.2022

Accepted: 17.03.2022

This article was checked by *intihal.net*

1. Giriş

TDK’ da kısa bir zaman diliminde ortaya çıktığı coğrafyada yaşayan insanların, hayvanların ya da bitkilerin büyük bir bölümüne bulaşan hastalık olarak tanımlanan salgın aslında boyutu ve süresi dikkate alınarak farklı şekillerde adlandırılmaktadır. Mesela sadece belirli bir zaman aralığında ortaya çıkan çok sayıda salgın “epidemi” olarak isimlendirilir. Fakat Sadece ortaya çıktığı coğrafi alanı, kıtayı değil de birden fazla kıtayı etkileyecek kadar boyutu büyük salgınlar için “pandemi” ismi kullanılır (Arık, 1991, 127).

İnsanlık tarihi çok sayıda afet ve salgın hikâyeleriyle doludur. Bunlardan bazıları diğerlerine göre hem etkili olduğu zaman dilimi hem de sebep olduğu toplumsal yıkım açısından diğerlerinden ayrılmaktadır. Bu salgınlardan özellikle büyük alanlara yayılmış ve büyük kayıplara yol açmış olanlara baktığımızda Kara Veba, Kolera, İspanyol Gribi, Çiçek Hastalığı gibi salgınları görebiliriz.

Asya’dan başlayarak 1340’lı yıllar sonunda Avrupa kıtasına ulaşan ve özellikle 1347-1351 yılları arasında önemli can kaybına yol açmış bir salgın olarak Kara Veba aynı zamanda “ikinci Veba Salgını “ olarak ta bilinir (Türk vd., 2020, 616). Salgın sürecinde Fransa, İtalya, İspanya ve İngiltere’nin bir iki yıl gibi kısa bir sürede nüfuslarının % 50-60’ını kaybettikleri ifade edilmektedir (Jedwab vd., 2019, 1). Avrupa nüfusunun yaklaşık üçte biri yok olmuştur (Genç, 2011, 125). Yine bu salgın sürecinde on binlerce köyün gerçek anlamıyla haritadan silindiği iddia edilir (Yiğit - Gümüştü, 2016, 383). Ayrıca bu süreçte Avrupa kıtasında güç dengeleri de değişmiş ve beraberinde bir mali krizin ortaya çıkmasına da sebep olmuştur (Macit, 2020, 6).

Kısa sürede tedavi girişiminde bulunulmadığı takdirde oldukça öldürücü olan bir enfeksiyon hastalığı olan kolera, dünyada hem farklı zamanlarda hem de farklı coğrafyalarda ortaya çıkmış bir salgın hastalıktır (Ayar, 2005, 3). Kolera salgınları, Japonya, Moskova, Berlin, Paris, Londra, Hamburg ve Kanada’da 19. Yüzyılda ortaya çıkmış ve binlerce insanın ölmesine sebep olmuştur. Bu salgın özellikle Osmanlı Devleti sınırları içerisinde de Balkan Savaşları görülmüş ve bu sebeple çok sayıda asker hastalanarak şehit olmuştur. (Aslan, 2020, 37). Aynı hastalığa Erzurum’da yakalananların sayısının 1700 ve bu hastalıktan ölenlerin sayısının da 900 olduğu belirtilmektedir (Yılmaz, 2017, 38). Salgınla ilgili olarak 1851 yılında Paris’te bir konferans toplanmış ve salgının kontrolü ve engellenmesi hususunda tedbirler alınmıştır (Yılmaz, 2017, 51)

4 Mayıs 1918’te ilk vakanın görülmesiyle başlayan ve 1920 yılı Mayıs ayında görülen son vaka ile son bulan İspanyol gribi o dönem dünya nüfusunun yaklaşık üçte birine bulaşmış (Abanoz, 2021, 37) ve 18 ay gibi bir zaman diliminde yaklaşık 100 milyon insanın ölümüne sebep olmuştur (Aslan, 2020, 37). Bu hastalığın yayılmasının en önemli sebepleri olarak 1. Dünya savaşı sürecinde askeri kampların sürekli yer değiştirmesi (Parıldar, 2020, 21) ve savaş sırasında zararlı kimyasalların kullanılması gösterilmektedir (Tekin, 2021, 340)

Tarihte en geniş şekilde yayılan ve yine en çok ölüme sebebiyet veren çiçek hastalığı (Parıldar, 2020, 24), aynı zamanda daha çok çocuklarda görülmekte olup tarihte bilinen ilk aşının da üretilmesine sebep olmuştur (Aslan, 2020, 38).

İslam tarihinde yer alan ve özellikle Covid -19 pandemisi sürecinde tedbirler bağlamında ülkemizde sık sık vurgu yapılan Amvas Vebası, Hz. Ömer döneminde etkili olmuştur. Kudüs’te 639 yılında ortaya çıkan salgın Filistin, Ürdün, Şam ve Urfa gibi büyük bir alanda yayılmıştır. Salgın sürecinde aralarında çok sayıda sahabinin de bulunduğu yaklaşık 25 bin kişiyi hayatını kaybettiği belirtilmektedir. (Aslan, 2020, 37). Salgın için alınan tedbirlere bakıldığında özellikle salgın sebebiyle bölgeye vali olarak atanan Amr b. As’ın insanları çevrede bulunan dağlara gruplar halinde yerleştirdiği ve aralarındaki teması kesmelerini istediği dikkat çekmektedir (Demircan, 2020).

2. Teorik Çerçeve

2.1. Covid-19 Pandemisi

Yukarıda örneklerini verdiğimiz pandemiler gibi Covid-19 pandemisi de belirli bir yerleşim alanında ortaya çıkmış ama daha sonra bütün dünyaya yayılmıştır. Fakat yayılma hızının diğer salgınlarla aynı olduğunu söylemek güçtür. Çünkü küreselleşmenin etkisi ile zaman ve mekan sınırlamasının asgari düzeye inmesi ve ulaşım teknolojilerindeki gelişmeler sebebiyle insanların uluslararası dolaşımı çok yoğun ve hızlı bir şekilde gerçekleşmektedir. Yine küreselleşmenin etkisiyle bu dolaşım zorunlu olarak gerçekleşmektedir. Zira insanlar artık sadece ulus devlet sınırları içerisinde kalmamakta, ekonomik, eğitim, turizm ve spor gibi çok sayıda alanda uluslararası seyahatler yapmak zorundadır. Özellikle uluslararası şirketler ulus devlet ekonomilerini birbirine bağlamakta ve her ülkeden işçi çalıştırmakta, uluslararası taşımacılık yoluyla ürünler ve tabii ki insanlar sürekli bir dolaşım sürecinde bulunmaktadır.

Bilindiği gibi Covid-19 pandemisi ilk olarak Çin'in Wuhan kentinde Aralık ayı sonlarında başlamış ve yapılan tetkikler neticesinde 13 Ocak 2020'de tanımlanmıştır (covid19.saglik.gov.tr). Fakat Çin'in dünya ekonomisi özellikle de tedarik zinciri içerisindeki yeri dolayısıyla kısa bir zaman dilimi içerisinde dünyanın diğer kıtalarına ve ülkelerine yayılmıştır. Çünkü Çin, çok sayıda uluslararası ve büyük ölçekli şirketin üretim merkezi durumundadır. Aynı zamanda yine dünyanın hemen hemen her bölgesine yoğun bir ihracatın yapıldığı önemli ve büyük bir ülkedir.

Virüsün ilk ortaya çıkışı ve dünyaya duyurulması sürecinde birçok cevapsız sorunun yaygın olarak medyada yer aldığı bilinmektedir (BBC.com, 30 Mart 2020). Özellikle virüsün nasıl ortaya çıktığı, insan eliyle mi üretildiği, insandan insana nasıl bulaştığı ve hatta ilk nerede ve ne zaman çıktığı gibi çok sayıda soru ortaya atılmıştır. Fakat bu soruların cevapları dışında asıl problem olarak değerlendirilen husus söz konusu virüs ile nasıl mücadele edileceğidir. Bu bağlamda öncelikle salgının bir epidemi olarak mı yoksa pandemi olarak mı tanımlanacağı tartışılmış ve en sonunda Dünya Sağlık Örgütü (WHO) pandemi olarak tanımlamış ve devamında da uluslararası alanda salgına karşı ne tür önlemler alınması gerektiği hususunda öneriler açıklamıştır (DW.com, 11 Mart 2020). WHO'nun da önerileri doğrultusunda pandemi ile mücadele sürecindeki ilk ve önemli adım izolasyonun zorunluluğunu sağlamak olmuş, Çin'den başlayarak her ülke hem kendi içerisinde hem de dışarıya karşı karantina uygulamaya başlamıştır (Wikipedia, 2020)

Bu süreçte Sağlık Bakanlığı'nda COVID-19 Salgın Yönetimi Ve Çalışma Rehberi'ni yayınlayarak alınması gereken önlemleri açıklamıştır (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2020). Salgınla mücadele sürecinde karantina dışında alınan en önemli önlem ise özellikle bireyler için maske takma, hijyene dikkat etme ve diğer insanlarla aralarına belirli bir fiziksel mesafe koymak şeklinde olmuştur. Ancak söz konusu önlemlerin sorunu tamamen ortadan kaldıracak bir etkilerinin olmadığı sadece yayılmayı önleyici geçici tedbirler olduğu ve asıl çözümün aşının elde edilmesiyle gerçekleşeceği sürekli ifade edilmiştir (Kaya, 2020, 13). Türkiye'de özellikle karantina ve izolasyonu ön plana çıkaran "evde kal" sloganı ve beraberinde ki kapanma tedbirleri ise etkileri bugün daha çok hissedilen psikolojik, sosyal, dini ve özellikle de ekonomik problemlere yol açmıştır.

2.2. Pandemi ve Sosyoekonomik Etkileri

Dünya üzerinde günümüze kadar yaşanmış bütün pandemilerin toplumların ve bireylerin hayatları üzerinde hemen hemen her alanda önemli etkileri olmuştur. Tarihsel sürece bakıldığında salgın hastalıkların birçok imparatorluğu çökerttiği, orduları kırdığı ve yaşama biçimlerini sürekli değiştirdiğini görebiliriz (Parıldar, 2020, 20). Özellikle sosyal hayat ve ekonomik hayat bu etkinin gölgesinde çok önemli değişimlere uğramak zorunda kalmıştır. Çünkü bu tür salgınlar öncelikle sosyal hayatı olumsuz etkilemeye başlar. Bireyler yavaş yavaş toplumsal hayattan uzaklaşarak kendi bireysel yaşam alanlarına çekilirler. İnsanların birbirleriyle olan iletişim seviye ve süreleri düşer ve diğerlerinden mümkün olduğunca uzak kalarak salgından korunmaya çalışırlar. Nitekim bugünlerde yaşadığımız Covid salgın sürecinde de başvurulan ilk önlem insanlar arasındaki iletişimi düşürmek, daha çok izolasyon sağlamak ve hatta bazen kısa süreli bazen de uzun süreli karantinalar uygulamak olmuştur. Bu durum beraberinde sosyal ilişkilerinde zayıflamasını getirmiştir. Çünkü bu süreçlerde aile bireyleri dahi bir birleriyle görüşmemek durumunda kalmıştır.

Bu bağlamdan bakıldığında salgınların en önemli ve büyük boyutlu etkilerinin sosyal hayatta görüldüğü söylenebilir. Ayrıca sosyal hayat, diğer toplumsal alanlarında içinde bulunduğu temel alan olması sebebiyle bu etki daha önemli bir hale gelmektedir. Mesela siyasi hayat sosyal hayatın içerisinde ondan etkilenen ve onu da etkileyen bir alandır. Tarihe bakıldığında salgınların siyasi alanda önemli etkilerinin olduğu görülebilir.

Salgınlar yol açtıkları büyük çapta insan ölümleri dolayısıyla toplumların geleceklerinden kaygı duymalarına da sebep olmuştur. Nitekim bu tür büyük boyutlu salgın süreçlerinde hem yöneticiler hem de din adamları özellikle nüfusun artması ve toplumun sağlıklı bir şekilde varlığını devam ettirebilmesi maksadıyla kırsal bölgelerde yaşayan köylüleri genç yaşta evliliğe ve aynı zamanda çok çocuk sahibi olmaya teşvik etmişlerdir (Özden - Özmat, 2014, 61). Fakat bu büyük çaplı ölümlerin özellikle Avrupa açısından olumlu sonuçlarının olduğunu ileri sürenler de vardır. Özellikle nüfusun azalması sebebiyle günümüz Avrupa'sı için refah düzeyi artışının olumlu etkilendiği, kent mimarisinin değişmesine yol açtığı ve belki de en önemli sonuç olarak bu kıtada feodalizmin yıkılışına zemin hazırladığı ileri sürülmektedir (Harris, 1994, 255). Yine yüksek ölümler sebebiyle nüfusun azalmasının, işçi fiyatlarında ve ücretlerinde artışa neden olduğu ve bu açıdan bakıldığında insanların yaşam kalitelerinin artmasına yol açtığı dile getirilmektedir (Levent Menteşe, 2020, 85).

Fakat sosyal hayatın kısıtlanması ve karantina türü önlemler diğer toplumsal alanları da önemli ölçüde etkileme potansiyeline sahiptir. Özellikle ekonomik hayat özellikle de bazı alanları tamamen insanların toplumsal hayata katılımları ve çalışma ortamında fiziken bulunmaları ile mümkündür.

Zaten tarihsel sürece bakıldığında pandemilerin ekonomik hayatı ve ticari faaliyetleri de önemli ölçüde etkilediği ve kendi zamanı için yeni normaller geliştirilmesine yol açtığı dikkat çekmektedir. Mesela Avrupa'da yaşanan büyük bir

salgın olan veba salgını sürecinde ticaret ve nakliyat ile ilgili genel kurallar ve bunların işleyişi önemli ölçüde değişmiş ve gemilerin kırk gün süreyle karantinaya alınması uygulamasına geçilmiş ve bu uygulama bir müddet sonra Avrupa denizciliği için standart uygulamalar içerisine girmiştir (Özden - Özmat, 2014, 68). Kolera salgını sürecinde de Osmanlı Devleti özellikle İstanbul için benzer önlemleri almış, gemileri karantina da bekletmiştir. Fakat bu durum hem denizyolu ile ticareti azaltmış, hem de başka vilayetlerde üretilen gıdalara ulaşımı sıkıntıya sokarak bu gıdalarda dışarıya bağımlı bölgelerde kıtlık yaşanması tehlikesini ortaya çıkarmıştır (Ayar, 2005, 187). Ayrıca yine bu süreçte ekonomik faaliyetler şartların elverdiği ölçüde bir taraftan işyerinden evlere taşınırken diğer taraftan da evlerden dijital ortama taşınmıştır. Politik olarak desteklenen bu eğilim beraberinde yapısal değişimin zorunlu olduğu kanısını yaygınlaştırmış dolayısıyla dijitalleşmenin önemini büyük oranda artırmıştır (Erol - Erol, 2021, 455).

Veba salgınları özellikle geleneksel toplum için ekonominin temeli olan tarım ve hayvancılığın da önemli ölçüde darbe yemesine yol açmıştır (Arık, 1991, 32). Çünkü nüfus azalmasına paralel olarak tarla ve değirmenlerde çalışacak insan sayısı da azalmış bunun neticesinde toprak sahipleri çalıştıracak insan bulmakta çok zorlanmışlardır (Genç, 2011, 133).

2.3. Dindarlık ve Hanehalkı Finansı

Finansal kararların alınmasında insana dair birçok faktör söz konusu olabilmektedir. Neoklasik iktisatçıların rasyonel davranış yaklaşımının aksine, davranışsal finans çerçevesinden bakıldığında bireylerin finansal kararları psikolojik, sosyolojik veya antropolojik faktörlerden de etkilenebilmektedir (Akal ve Kılıç, 2020:132). Bernoulli 1738'de öne sürdüğü Beklenen Fayda Teorisi, rasyonel insanın riskli fırsatlardan beklenen faydası yüksek olanı tercih edeceğini öne sürmektedir. Teoriye göre, rasyonel insan servetini ençoklayacak seçeneği tercih etme eğilimindedir (Müldür, 2019: 39). Bu yaklaşım, uzun bir dönem iktisat ve finans alanında insan davranışının, aldığı kararların veya insana özgü birçok davranışın göz ardı edilmesine ve bireylerin sadece kar veya faydalarını ençoklamak amacıyla karar verdikleri kanısını yaygınlaştırmıştır.

20.yy ortalarından itibaren birey davranışlarını ön planda tutan, ekonomik karar verme sürecinde psikolojik etkilerin önemine vurgu yapan birçok çalışma ortaya çıkmıştır. Markowitz (1952), Strotz(1955), Allais (1953), Ellsberg (1961), Fama (1970) ve Kahneman ve Tversky (1979) gibi araştırmacıların çalışmaları bu konuda öne çıkmaktadır. Kahneman ve Tversky (1979), öne sürdükleri Beklenti Teorisi ile bireylerin belirsizlik ve risk koşulları altında, rasyonel davranışlar sergileyemeyeceğini, aksine irrasyonel kararlar verebileceğini öne sürmüşlerdir (Müldür, 2019: 39; Öztopçu, 2019 :153).

Aslında davranışsal finans geleneksel yaklaşımları reddetmemekte, bu yaklaşımları rasyonel insan bakış açısından arındırmaya çalışmaktadır. Yine aynı zamanda bu yaklaşımlar, insan faktörünün birçok boyuttan ele alınması gerekliliği üzerinde durmaktadır.

Davranışsal finans, hane halkının / bireylerin yaptıkları finansal seçimlerini geleneksel yaklaşımlara göre daha geniş bir bakış açısından ele almakla beraber, anormallikleri ve geleneksel finansın tutarsız olan sonuçlarını açıklamak için psikoloji temelli teoriler önerir (Breuer vd., 2014: 447; Baker ve Ricciardi, 2015: 23).

Bireylerin ekonomik hayatlarını, finansal kararlarını birçok faktör gibi dini inanışlar da etkileyebilmektedir. Günümüzde dünya genelinde, bir toplum hayatının dinden etkilenmeyen kısmının neredeyse olmaması ve bu durumun ekonomik gelişmesini etkileyebilecek faktörlerden biri olması göz ardı edilmemelidir (Guiso vd., 2003: 226). Dinlerin beraberinde getirmiş oldukları öğretiler arasında ekonomik hayatla ilgili konular da mevcuttur. Karahöyük (2013)'te benzer şekilde bir toplumda din ve ekonomi gibi etkili olan iki kurumun birbirleriyle ilişkisinin olmamasının düşünülemeyeceğini vurgular (Karahöyük, 2013:194).

Literatürde, din ve hanehalkı finansı arasındaki ilişkiyi farklı yönlerden inceleyen önemli çalışmalar bulunmaktadır. Bunlar arasında Guiso vd. (2003), Keister (2003) ve Renneboog (2011) din ve tutumluluk arasındaki ilişkiyi incelerken, Barsky vd. (1997), Halek ve Eisenhauer (2001) din ve risk arasındaki ilişkiyi ele alan çalışmalar yapmışlardır.

Guiso vd. (2003), Renneboog (2011) gibi çalışmalar, dindar ve dindar olmayanlar arasında farklılık dinler ve dinlere ait mezheplerde bile farklılık olabileceğini gösterebilmektedir. Renneboog (2011), Hollanda'da dindar ve dindar olmayan bireylerle yaptığı çalışmada, dindar bireylerin ekonomik tutumlarının farklı olduğunu, ayrıca araştırmaya katılan Katolik veya Protestan bireylerin de kendi aralarında farklılaştığını tespit etmiştir. Yang vd. (2019), farklı dini inançlara sahip hane halklarının finansal piyasa katılımına ve risk varlıklarını elinde bulundurmaya yönelik tutumlarında önemli farklılıklar olduğunu, Budist ve Taocu dine mensupların İslam ve Hristiyanlık dinine mensup bireylere göre finansal piyasalarda işlem yapmaya ve riskli varlıkları elde tutmaya daha istekli olduklarını öne sürmektedir.

Alderman vd. (2017), din ve finans arasında tarihi ilişkinin temelinde dinin kuralları ve yasalarının etkisinin olduğunu belirtmektedirler. Alderman vd., bireylerin dini kimliğinin, finansal kararların ve kurumsal yatırım kararlarının üzerinde gözle görülür bir etkiye sahip olduğunu, buna bağlı olarak da finansal getiriler ve riskler üzerinde doğrudan bir etkiye sahip olabileceği üzerinde durmuşlardır. Alderman vd., bir yönetim kurulu başkanının dini mezhebinin firmanın karlılığını etkileyebileceğini, ayrıca dindar bireylerin daha düşük getiri sağlasalar bile dini görüşlerine uygun yatırım fonlarına yatırım yapmayı tercih ettiğini belirtmişlerdir.

Sarofim vd. (2020), hem tüketiciler hem de işletmeler açısından dinin finansal kararları ve refahı nasıl etkilediğini araştıran bir çalışmada Hristiyan, Budist ve Müslüman katılımcılarla yüz yüze yapılan görüşmelerde yarı yapılandırılmış sorular aracılığıyla toplanan veriler nitel analiz yöntemiyle analiz edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre dini gereklilikler veya kuralların, finansal karar almada çeşitli şekillerde etkili olduğu tespit edilmiştir. Ancak, finansal ürünlerin tanıtımında dini figürlerin kullanılması dindar olmayanlar ve farklı din mensuplarında tersine bir etki doğurabileceği, bunun yanında dindar katılımcıların dini motifleri öne çıkaran firmaların politika ve uygulamalarında daha fazla sorumlu davranmaları beklentisi ise çalışmanın dikkat çeken başka bir yönünü ortaya koymaktadır.

2.4. Salgınlar ve Dini Hayat

İnsanlık, tarihsel süreçte çok büyük felaketlerle karşı karşıya kalmıştır. Bu felaketler toplumların devamını tehlikeye düşürecek derecede önemli sonuçlara yol açmıştır. Yine bütün bu salgınların ve afetlerin insan açısından ortaya çıkardığı bir sonuç ta insanoğlunun hissettiği zayıflık ve acziyet duygusudur. Bu sebeple bu tür süreçlerin insanları aşkın bir varlığa olan inanca ve ona sığınmaya yönelttiği söylenebilir (İstek, 2017, 185).

Salgınlar - din ilişkisi bağlamında dikkat çeken diğer bir nokta tarihsel süreçte bu tür salgınların birer ilahi ceza olarak değerlendirilmesi eğilimidir. Nitekim Ortaçağ'da Avrupalılar için vebanın çıkış sebebi ilahidir ve tanrının insanları cezalandırmasıdır (Özden - Özmat, 2014, 72). Tabi ki bu inanışın en büyük savunucusu kilise olmuştur. Özellikle salgının toplumun ahlaksızlığına karşı Tanrı'nın cezalandırması görüşü kiliseye aittir fakat bu görüş diğer toplum kesimleri tarafından da paylaşılmaktadır (Atabek, 1977, 36) . Macaristan bölgesinde ortaya çıkan daha sonra Almanya'da etkili olan Flagellant hareketi de vebanın Tanrı tarafından günahlar için gönderilen bir ceza olduğuna inandıkları, hatta vebanın diğer bir çıkış sebebi olarak Yahudileri gördükleri ve bu sebeple onları yok etmeye çalıştıkları ifade edilmektedir (Genç, 2011, 143)

Salgınların dini hayat üzerinde ki diğer bir etkisi de salgın sürecinde çok sayıda din adamının ölümüne yol açmasıdır. Rakamlara bakıldığında bu ölüm oranı Almanya için din adamlarının üçte birine, İngiltere için ise din adamlarının yarısına denk gelmektedir (Özden - Özmat, 2014, 82). Fakat bu ölümler beraberinde dini hayata daha farklı ve kalıcı etki bırakmıştır. Çünkü çok sayıda din adamının ölümü ile Latince, kıtadaki ağırlığını kaybetmiştir (Pirenne'den akt. (Özden - Özmat, 2014, 82).

Aslında salgınlar toplum içerisinde önceden beri saygın ve etkin birçok kurum ve mesleği olumsuz etkilemiştir. Çünkü bu kurum ve meslekler salgın süreçlerinde toplumun yüzünü döndükleri ve çözüm bulmalarını bekledikleri kurum ve mesleklerdir. Fakat tarihsel süreçteki salgınlarda özellikle Avrupa'da bütün bu kurum ve mesleklerin bu beklentilere cevap veremedikleri ve çaresiz kaldıkları görülmektedir (İstek, 2017, 178) Bu meslek ve kurumlar içerisinde din kurumu ve din adamları önemli bir yer kaplamaktadırlar. Çünkü hem salgının sebebi olarak çoğunlukla ilahi sebepler ileri sürülmekte hem de çözüm için de ilahi bir yardım beklenmektedir. Dolayısı ile çözüm noktasında beklentilerin yoğunlaştığı bir kurum olarak kilise ön plana çıkmaktadır. Fakat kilisenin kara ölüm karşısında çaresiz kalması onun otoritesini olumsuz etkilemiş ve insanların kiliselere olan güveni sarsılmıştır (Özden - Özmat, 2014, 82). Çünkü halk tam anlamıyla güven duydukları kilise görevlilerine veba ile ilgili sorular sorup çare aradıkları zaman kiliseden tatmin edici bir cevap ve çözüm bulamamışlardır (Genç, 2011, 142) .

Günümüzde yaşadığımız pandemi sürecinde de tecrübe edildiği üzere karantina ve izolasyonlar insanların dini hayatlarını da önemli ölçüde değiştirmiştir. Nitekim ülkemizde de özellikle bazı ibadetlerin yapılmasının sınırlandırılması bu kısıtlılıklar içerisinde zikredilebilir. Teravih, Bayram ve Cuma namazlarının kılınmasının yasaklanması, bayramlarda karantina sebebiyle geleneksel bayram uygulama ve ziyaretlerinin yapılamaması ve hac ve umre yapılmasının yasaklanması da pandemi etkisinin sonuçları arasındadır. Tarihsel süreçte de benzer salgın durumlarının dini hayat üzerinde benzer olumsuz sonuçlar doğurduğu da dikkat çekmektedir. Mesela Veba salgını sürecinde çok sayıda kilise ve manastır üyesinin ölmesi sebebiyle birçok ayının iptal edildiği görülmektedir (Genç, 2011, 142). Dini alandaki özellikle toplu olarak yapılan ibadetlere yönelik bu tür kısıtlamalar için en önemli sebep salgının yayılımını engellemektir. Nitekim tarihsel süreçte endemik salgınların yayılma ve etkili olmalarında dini bayramların, törenlerin, ölümlerin yıkanmasının ve ibadethaneler gibi insanların toplu olarak kullanılan mekanların etkili olduğu dile getirilmektedir (Yılmaz, 2017, 31).

Osmanlı Devleti döneminde din, salgınlarla mücadele bağlamında tartışmalara yol açmıştır. Tartışma daha çok salgınla mücadelede kıstasın ne olacağı üzerinedir. Mehmet Akif Ersoy, salgınla mücadelede kıstasın sadece tıbbi gerekçeler olması gerektiğini ileri sürerken (Ersoy, 178-179) Şirani, dini gerekçelerinde bu süreçte dikkate alınması gerektiğini ileri sürmüştür. Şirani, salgınla mücadele sürecinde günahlardan tevbe etmek ve Şifa-i Şerif okumayı dini kıstaslar olarak değerlendirmektedir (Şirani, 2319: Aktaran: Kaan, 2020:10). Oryantalistler ise müslümanların salgın süreçlerinde tamamen dini kıstasları dikkate aldıklarını hatta bu hastalıklara maruz kalmalarının yine din inançları yüzünden olduğunu iddia etmektedirler (Özdiç, 2014, 299).

Salgınlarla din ilişkisi açısından dikkat çeken diğer bir nokta ise dinin, insanların zor zamanlarında destekleyici bir kurum olarak işlev görmesidir. Nitekim salgın süreçleri insanların psikolojik, sosyal ve ekonomik açıdan yaşadıkları en zor zamanlar arasında yer alırlar. Dolayısıyla salgın zamanlarında insanlar normal zamanlardan daha çok desteğe ihtiyaç duyarlar. Kaplan ve arkadaşları tarafından yapılan bir çalışmada katılımcıların %88,2'sinin bu tür salgın ve afet durumlarında insanların "manevi desteğe" ihtiyaç duyduğunu ifade etmeleri bu durumu doğrular niteliktedir (Kaplan vd., 2020, 597). İşte insanların bu ihtiyacını karşılama noktasında genel olarak dinler özel olarak ise İslam dini destekleyici bir kurum olarak devreye girer (Mahmoud, 2020, 69). Bu noktadan hareketle salgın süreçlerinin insanları dine, din adamlarına ve dini tören ve ritüellerine daha fazla yaklaşmasını sağladığı söylenebilir. Tarihte yaşanan salgın süreçlerine bakıldığında da özellikle veba salgınları zamanında insanların söz konusu hastalıktan kurtulmak maksadıyla dindarlaştığı ve yine aynı sebepten dolayı kiliseye rağbet oranının arttığı görülmektedir. (İstek, 2017, 185). Uganda'da farklı dinlere mensup bireyler üzerinde yapılan bir çalışmada da salgın sürecinde yaşanan olumsuzlukların insanların dine yönelmelerine sebep olduğu belirlenmiştir (Alexander, 2020). Bu tür zor zamanlarda bireylerin, mensubu oldukları dinin ritüellerine katılma, dini kimliğini ve inancını ön plana çıkarma yoluna giderek daha çok dindarlaştığı ifade edilmektedir (Kalgı - Özen, 2021, 172). Kaplan ve arkadaşları tarafından yapılan çalışmada da salgın süreçlerinde yaşanan zorluklarla baş etmede başvurdukları yöntemler içerisinde "dua, zikir ve ibadet" seçeneği %39,6 ile en çok tercih edilen seçenek olmuştur (Kaplan vd., 2020, 589). Yine aynı çalışmada koronavirüsle bireysel mücadelede başvurulmuş dini aktiviteler içerisinde en yüksek oran %85,8 ile dua etmek ve %62,3 ile ibadetleri yerine getirmeye çalışmak şeklinde sıralanmaktadır (Kaplan vd., 2020, 590). Okan ve Ören tarafından yapılan çalışmada da katılımcıların önemli oranda salgın süreciyle başa çıkmada dini başa çıkma tarzını kullandıkları tespit edilmiştir (Okan - Ören, 2021, 372). Gashi tarafından yapılan çalışmada da özellikle virüse yakalanmış ve tedavi sürecinde olan bireylerin bu süreçte dini inancın umut, cesaret ve iyimserlik sağladığı, dua ve ibadetlerin çok etkili olduğu düşüncesinde oldukları ve yine bu süreçte dini inanç ve değerlere daha çok yöneldikleri tespit edilmiştir (Gashi, 2020, 110).

Pandemi süreci daha önce de belirtildiği gibi yeni normal diye ifade edilen alışkanlıklar ve yaşam tarzını beraberinde getirmiştir. Bu ifade, eski alışkanlıkların ve yaşam tarzının terkedilmesi ve özellikle karantina, mesafe ve hijyen şartlarının zorunlu kıldığı yeni bir durumun benimsenmesi anlamına gelmektedir. Dini hayat bağlamında da bu süreç benzer şekilde ilerlemiştir. Özellikle salgın sürecinde hastalığa yakalanma, yakınların hastalığa yakalanması ve salgın nedeniyle ölümü ve defin süreci, daha sonra taziye ve yas süreçlerinde daha önce takınılan tavır ve dini tutumlar bu bağlamda değişmiş ve salgın şartlarına ve zorunluluklarına uygun olarak yenilenmiştir. Vefat durumunda yakınları cenaze merasimlerine katılamamakta, defin işlemleri hem İslami gelenekte yeri olmayan tabutlarla gerçekleşmekte ve yakınları vefat eden bireyler de acılarını ve yaslarını evlerinde sosyal destekten mahrum ve herkesten uzakta geçirmek zorunda kalmaktadır (Yağlı, 2020, 941).

2.5. İbadet

Dindarlık tanımlanırken veya açıklanırken genellikle çok boyutlu bir olgu olmasına vurgu yapılır. Nitekim gerek Glock & Stark ve gerekse Wach, dindarlığı çok boyutlu bir olgu olarak ele almış ve bu boyutlar içerisinde de ibadetlere yer vermişlerdir. Dini bir terim olarak ibadet farklı şekillerde anlaşılakta ve kullanılmaktadır. Mesela daha özel anlamda kulun Allah'a olana itaat, saygı ve sevgisini göstermek, O'nun rızasına uygun davranmak amacıyla sergilediği birtakım tutum ve davranışlar ibadet olarak değerlendirilirken daha genel anlamda aynı mahiyetteki duygu, düşünüş ve sözleri de ibadet olarak değerlendirilir (Sinanoğlu, 1999, 19/232).

İslam anlayışında insanın yaratılış ve yeryüzünde bulunuş gayesinin başında kulluk ve ibadet gelmektedir (Zâriyât, 51/56). İbadet, Allah rızası için ve O'nun sevgisini kazanmak için yapılır ve bu herhangi bir şey olabilir. Geniş anlamda salih amel, özel anlamda ise Kur'an ve Sünnet'te, inananlar tarafından yerine getirilmesi talep edilen ve hatta bazıları kesin olarak emredilen, miktarı, zamanı, yeri, şartları ve nasıl yapılması gerektiği belirlenmiş olan dinî görevler için kullanılır. Bizim yaptığımız bu çalışma özellikle farz kılınan ve yeri, zamanı, şekli ve şartları net olarak nass ile belirlenmiş ve aynı zamanda İslam'ın şartları arasında yer alan namaz, oruç ve zekât ibadetlerine yönelik salgın sürecinde inananların tutum ve davranışları olacaktır.

3. Yöntem

Araştırma, pandeminin yoğun olarak yaşandığı bir zaman diliminde yapılmıştır. Bu sebeple araştırmada, imkân ve sınırlılıklar göz önüne alınarak ve pandemi tedbirlerine riayet ederek betimleyici araştırma türü ve nicel bir yaklaşım tercih edilmiştir. Nicel yaklaşımın tercih edilmesinde özellikle hastalığın bulaşma yolları dikkate alınarak sosyal mesafeyi korumak ve görüşmecilerle kısa bir zaman diliminde görüşmeleri gerçekleştirmek amacı önemli bir rol oynamıştır.

Çalışmada kullanılan görüşme formu, kişisel bilgi formu, sosyal hayat değerlendirme formu, ekonomik ve finansal hayat değerlendirme formu ve dini hayat değerlendirme formu olmak üzere dört bölüm şeklinde hazırlanmıştır. Araştırmamızda Erzurum ili, Oltu ilçesi evren olarak belirlenmiş olup bu evren içerisinde yaşayan 18 yaş üstü bireylere uygulanan formlar ile "Covid-19 pandemisi sürecinde bireylerin hayatlarında meydana gelen psiko-sosyo-ekonomik değişimlerin yine bireylerin ibadet tutumları üzerindeki etkileri" incelenmesi amaçlanmıştır.

Özellikle salgın sürecinden psikolojik, sosyal, ekonomik ve finansal olarak etkilenmiş bireylerin farz olarak kabul edilen ibadetlere yönelik tutumlarında bir değişiklik olup olmadığı sorusu araştırmanın temel sorusunu oluşturmaktadır. Bu soru bağlamında araştırmanın ana hipotezi de pandemi sürecinin etkileri dolayısıyla bireylerin dini hayatlarında özellikle de ibadetlerle ilgili tutum ve davranışlarında olumlu ve olumsuz yönde değişimler meydana geleceğidir. Bununla birlikte alt hipotezleri de şu şekilde sıralayabiliriz;

- Pandemi sürecinde insanların ruh sağlıklarında meydana gelen değişimler onların ibadet hayatlarını da etkileyecektir.
- Pandemi sürecinde insanların hane halkı finans durumlarında meydana gelen değişimler onların ibadet hayatlarını da etkileyecektir.
- Pandemi sürecinde insanların aile ve sosyal ilişkilerinde meydana gelen değişimler onların ibadet hayatlarını da etkileyecektir.

Bilimsel araştırmalar, bir evreni temsil ettiği düşünülen ve o evrenden random kuralına göre belirlenmiş bir örneklem ile gerçekleştirilir(Karasar, 2009, 34). Dolayısı ile örneklem, uygun bir yöntemle çalışılmak istenen evren içerisinde belirlenmiş sayıca daha az birey ve objelerden oluşur(Kaptan, 1998, 118). Bizim araştırmamızda da evren olarak değerlendirdiğimiz Erzurum ili Oltu ilçesi nüfusu otuz bin civarındadır. Sosyal bilimlerde çoğunlukla kabul edilen %95 güven düzeyi ve %5 hata payından hareketle minimum 381 kişi olması gerekmektedir (Çingı, 1994, 25). Çalışmamızda da elde edilen örneklem 408 kişiden oluşmaktadır. Evren içerisinde örneklem belirlenmesi aşamasında rastlantısal örnekleme tekniğinden kullanılmış ve böylece evreni içindeki her bireye eşit seçilme hakkıyla da şansı tanınmıştır.

Araştırmada görüşme formu aracılığı ile toplanan veriler SPSS 20 programında frekans, yüzde, Ki-Kare testi ve korelasyon analizleri ile değerlendirilmiştir. Ki-Kare testi, gözlenen ile beklenen frekanslar arasındaki farkın istatistikî olarak anlamlılığını test etmektedir (Kılıç, 2016: 180). Korelasyon ise değişkenler arası ilişkilerin betimlenmesi sürecinde kullanılır (Balci, 2015, 231).

Araştırmamız bazı sınırlılıklara da sahiptir. Bunlar yer, zaman ve sosyal yapı sınırlılıklarıdır. Yani araştırma Erzurum ili Oltu ilçesi, pandemi süreci ve bu bölgeye ve kırsala ait sosyal yapı ve yaşam tarzı ile sınırlıdır.

4. Bulgular ve Değerlendirme

4.1. Demografik Bulgular

Tablo 1. Demografik bulgular

		Sayı	%
Cinsiyet	Erkek	238	58,2
	Kadın	170	41,6
	Toplam	408	99,8
Medeni Durum	Evli	213	52,1
	Bekâr	191	56,7
	Toplam	404	98,8
Eğitim durumu	Okuma Yazma Biliyor	6	1,5
	İlkokul	42	10,3
	Ortaokul	61	14,9
	Lise	140	34,2
	Önlisans	28	6,8

	Lisans	119	29,1
	Lisansüstü	11	2,7
	Toplam	407	99,5

Tablodan da görüldüğü gibi araştırmaya katılanların %58,2'si kadın, %52,1'i bekar, %34,2'si lise mezunu, %29,1'i lisans mezunu ve 10,3'ü de ilkökul mezunudur.

4.2. Psiko-Sosyo-Ekonomik Durum ve İbadetler

Bu bölümde psiko-sosyo-ekonomik durum başlığında Pandemide ruh sağlığı durumu, işinizi kaybı durumu, yeni iş bulabilme durumu, evde kalınan sürede aile içi anlaşmazlık durumu, hane halkı gelirindeki değişiklik durumu, kişisel tasarrufların değişimi durumu, evde kalınan sürede aile içi şiddet durumu, pandemide akrabalık ilişkilerinizde değişme durumu, pandemide sosyal bağlar durumu ele alınmıştır. Daha sonra bu değişkenler ile bireylerin pandemi sürecinde ibadetlerle ilgili tutumları birlikte değerlendirilmeye çalışılmıştır.

4.2.1. Psiko-Sosyo-Ekonomik Durum ve Namaz İbadeti

Tablo 2. Psiko-sosyal-ekonomik durumla namaz ibadeti arasındaki ilişki

		Salgından önce ve salgın süreci için;									
		Beş vakit namaz kılardım artık kılmıyorum		Ara sıra kılardım şimdi beş vakit kıyorum		Hiç kılmazdım şimdi kıyorum		Namaz kılma durumum değişmedi		Toplam	
		N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Pandemide ruh sağlığınız etkilendi?	Olumlu	5	7,6%	11	16,7%	2	3,0%	48	72,7%	66	100,0%
	Olumsuz	6	2,9%	9	4,4%	9	4,4%	181	88,3%	205	100,0%
	Etkilenmedi	0	0,0%	4	3,5%	4	3,5%	105	92,9%	113	100,0%
	Toplam	11	2,9%	24	6,2%	15	3,9%	334	87,0%	384	100,0%
İşinizi kaybettiniz mi?	Evet	7	8,1%	8	9,3%	4	4,7%	67	77,9%	86	100,0%
	Hayır	5	1,8%	17	6,0%	11	3,9%	250	88,3%	283	100,0%
	Toplam	12	3,3%	25	6,8%	15	4,1%	317	85,9%	369	100,0%
Yeni iş bulabildiğiniz mi?	Evet	1	5,3%	2	10,5%	2	10,5%	14	73,7%	19	100,0%
	Hayır	7	3,9%	12	6,7%	13	7,3%	147	82,1%	179	100,0%
	Toplam	8	4,0%	14	7,1%	15	7,6%	161	81,3%	198	100,0%
Evde kalınan sürede aile içi anlaşmazlık durumu	Evet	6	8,5%	7	9,9%	4	5,6%	54	76,1%	71	100,0%
	Hayır	4	2,0%	12	6,1%	10	5,1%	172	86,9%	198	100,0%
	Kısmen	1	0,9%	5	4,3%	1	0,9%	109	94,0%	116	100,0%
	Toplam	11	2,9%	24	6,2%	15	3,9%	335	87,0%	385	100,0%
Hane halkı gelirindeki değişiklik durumu?	Arttı	0	0,0%	1	6,2%	2	12,5%	13	81,2%	16	100,0%
	Değişmedi	6	2,6%	12	5,2%	9	3,9%	202	88,2%	229	100,0%
	Azaldı	6	4,3%	11	8,0%	4	2,9%	117	84,8%	138	100,0%
	Total	12	3,1%	24	6,3%	15	3,9%	332	86,7%	383	100,0%
Kişisel tasarruflarınızı arttırdınız mı?	Evet	3	1,5%	11	5,5%	11	5,5%	174	87,4%	199	100,0%
	Hayır	5	4,1%	9	7,4%	1	0,8%	107	87,7%	122	100,0%
	Tasarruf yapmıyorum	1	2,0%	2	4,0%	1	2,0%	46	92,0%	50	100,0%
	Total	9	2,4%	22	5,9%	13	3,5%	327	88,1%	371	100,0%
Evde kalınan sürede aile içi şiddet durumu	Evet	4	13,3%	4	13,3%	1	3,3%	21	70,0%	30	100,0%
	Hayır	7	2,3%	18	5,8%	14	4,5%	271	87,4%	310	100,0%
	Kısmen	0	0,0%	2	5,0%	0	0,0%	38	95,0%	40	100,0%
	Toplam	11	2,9%	24	6,3%	15	3,9%	330	86,8%	380	100,0%
Pandemide akrabalık ilişkilerinizde değişme oldu mu?	Evet	9	3,4%	14	5,3%	11	4,2%	230	87,1%	264	100,0%
	Hayır	2	2,5%	5	6,2%	1	1,2%	72	90,0%	80	100,0%
	Kısmen	0	0,0%	5	11,9%	3	7,1%	34	81,0%	42	100,0%
	Toplam	11	2,8%	24	6,2%	15	3,9%	336	87,0%	386	100,0%
Pandemide sosyal bağlar zayıfladı mı?	Evet	10	3,6%	15	5,4%	14	5,0%	241	86,1%	280	100,0%
	Hayır	1	1,5%	7	10,3%	1	1,5%	59	86,8%	68	100,0%
	Kısmen	0	0,0%	2	5,4%	0	0,0%	35	94,6%	37	100,0%

	Toplam	11	2,9%	24	6,2%	15	3,9%	335	87,0%	385	100,0%
--	--------	----	------	----	------	----	------	-----	-------	-----	--------

Pandemi sürecinde namaz kılma tutumu ile ilgili veriler psikolojik, sosyal ve ekonomik durumu ifade eden değişkenler açısından değerlendirildiğinde;

Katılımcıların pandemi sürecinde ruh sağlığı durumu değişkeni (χ^2 : 24,606, P: ,000), iş kaybı durumu değişkeni (χ^2 : 10,224, P: ,017), aile içi anlaşmazlık durumu değişkeni (χ^2 : 17,664, P: ,007) ve aile içi şiddet durumu değişkeni (χ^2 : 18,621, P: ,005) açısından namaz kılma tutumu için anlamlı düzeyde bir farklılığın var olduğu görülmektedir. Ancak yeni bir iş bulabilme durumu, akrabalık ilişkilerinde değişme, sosyal bağlarda zayıflama, hane halkı gelir değişikliği ve kişisel tasarruflarda değişim açısından namaz ibadetine yönelik tutum arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir.

4.2.2. Psiko-Sosyo-Ekonomik Durum ve Oruç İbadeti

Tablo 3. Psiko-sosyal-ekonomik durumla oruç ibadeti arasındaki ilişki

		Salgından önce ve salgın süreci için;									
		Ramazan orucunu tamamen tutardım şimdii tutmuyorum		Ramazan orucunu tutmazdım şimdi hergün tutuyorum		Aralıklı tutardım şimdii tutuyorum		Oruç tutma durumum değişmedi			
		N	%	N	%	N	%	N	%		
Pandemide ruh sağlığınız nasıl etkilendi?	Olumlu	0	0,0%	3	4,6%	0	0,0%	62	95,4%		
	Olumsuz	2	1,0%	1	0,5%	1	0,5%	201	98,0%		
	Etkilenmedi	1	0,9%	1	0,9%	0	0,0%	113	98,3%		
	Toplam	3	0,8%	5	1,3%	1	0,3%	376	97,7%		
İşinizi kaybettiniz mi?	Evet	4	4,7%	3	3,5%	0	0,0%	79	91,9%		
	Hayır	0	0,0%	2	0,7%	1	0,4%	279	98,9%		
	Toplam	4	1,1%	5	1,4%	1	0,3%	358	97,3%		
Yeni iş bulabildiğiniz mi?	Evet	1	5,3%	2	10,5%	0	0,0%	16	84,2%		
	Hayır	2	1,1%	2	1,1%	0	0,0%	174	97,8%		
	Toplam	3	1,5%	4	2,0%	0	0,0%	190	96,4%		
Hane halkı gelirindeki değişiklik durumu?	Arttı	0	0,0%	0	0,0%	1	6,2%	15	93,8%		
	Değişmedi	1	0,4%	3	1,3%	0	0,0%	225	98,3%		
	Azaldı	3	2,2%	2	1,4%	0	0,0%	134	96,4%		
	Total	4	1,0%	5	1,3%	1	0,3%	374	97,4%		
Kişisel tasarruflarınızı arttırdınız mı?	Evet	0	0,0%	4	2,0%	1	0,5%	194	97,5%		
	Hayır	3	2,5%	1	0,8%	0	0,0%	118	96,7%		
	Tasarruf yapmıyorum	1	2,0%	0	0,0%	0	0,0%	49	98,0%		
	Total	4	1,1%	5	1,3%	1	0,3%	361	97,3%		
Evde kalınan sürede aile içi anlaşmazlık durumu	Evet	2	2,8%	2	2,8%	1	1,4%	66	93,0%		
	Hayır	1	0,5%	2	1,0%	0	0,0%	195	98,5%		
	Kismen	0	0,0%	1	0,9%	0	0,0%	116	99,1%		
	Toplam	3	0,8%	5	1,3%	1	0,3%	377	97,7%		
Evde kalınan sürede aile içi şiddet durumu	Evet	0	0,0%	2	6,7%	0	0,0%	28	93,3%		
	Hayır	2	0,6%	2	0,6%	1	0,3%	304	98,4%		
	Kismen	0	0,0%	1	2,4%	0	0,0%	41	97,6%		
	Toplam	2	0,5%	5	1,3%	1	0,3%	373	97,9%		
Pandemide akrabalık ilişkilerinizde değişme oldu mu?	Evet	0	0,0%	5	1,9%	0	0,0%	258	98,1%		
	Hayır	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%	81	100,0%		
	Kismen	1	2,3%	0	0,0%	1	2,3%	41	95,3%		
	Toplam	1	0,3%	5	1,3%	1	0,3%	380	98,2%		
Pandemide sosyal bağlar zayıfladı mı?	Evet	2	0,7%	3	1,1%	0	0,0%	274	98,2%		
	Hayır	0	0,0%	2	2,9%	1	1,4%	66	95,7%		
	Kismen	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%	38	100,0%		
	Toplam	2	0,5%	5	1,3%	1	0,3%	378	97,9%		

Pandemi sürecinde oruç tutma tutumu ile ilgili veriler psikolojik, sosyal ve ekonomik durumu ifade eden değişkenler açısından değerlendirildiğinde;

Katılımcıların pandemi sürecinde işi kaybı durumu değişkeni (χ^2 : 17,507, P: ,001), yeniden iş bulma durumu değişkeni (χ^2 : 9,733, P: ,008), hane halkı gelir durum değişikliği (χ^2 : 25,917, P: ,000) ve akraba ilişkileri durumu değişkeni (χ^2 : 18,420, P: ,005) açısından anlamlı düzeyde bir farklılığın var olduğu görülmektedir. Ancak pandemi sürecinde ruh sağlığında ki değişim, kişisel tasarruflarda değişim, , aile içi anlaşmazlık ve aile içi şiddet ile sosyal bağlarda zayıflama açısından oruç ibadetine yönelik tutum arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir.

4.2.3. Psiko-Sosyo-Ekonomik Durum ve Zekat İbadeti

Tablo 4. Psiko-sosyal-ekonomik durumla zekat ibadeti arasındaki ilişki

		Salgından önce ve salgın süreci için;									
		Zekât vermezdim şimdi veriyorum		Zekât verirdim şimdi vermiyorum		Aralıklı verirdim şimdi veriyorum		Zekât vermedim şimdi veriyorum		Toplam	
		N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Pandemide ruh sağlığınız nasıl etkilendi?	Olumlu	4	6,1%	4	6,1%	2	3,0%	56	84,8%	66	100,0%
	Olumsuz	2	1,0%	4	2,0%	3	1,5%	193	95,5%	202	100,0%
	Etkilenmedi	3	2,6%	1	0,9%	4	3,5%	106	93,0%	114	100,0%
	Toplam	9	2,4%	9	2,4%	9	2,4%	355	92,9%	382	100,0%
İşinizi kaybettiniz mi?	Evet	5	5,9%	6	7,1%	2	2,4%	72	84,7%	85	100,0%
	Hayır	5	1,8%	4	1,4%	3	1,1%	268	95,7%	280	100,0%
	Toplam	10	2,7%	10	2,7%	5	1,4%	340	93,2%	365	100,0%
Yeni iş bulabildiğiniz mi?	Evet	1	5,3%	1	5,3%	5	26,3%	12	63,2%	19	100,0%
	Hayır	6	3,4%	6	3,4%	2	1,1%	162	92,0%	176	100,0%
	Toplam	7	3,6%	7	3,6%	7	3,6%	174	89,2%	195	100,0%
Hane halkı gelirindeki değişiklik durumu?	Arttı	1	6,2%	0	0,0%	2	12,5%	13	81,2%	16	100,0%
	Değişmedi	5	2,2%	3	1,3%	3	1,3%	214	95,1%	225	100,0%
	Azaldı	4	2,9%	6	4,3%	2	1,4%	127	91,4%	139	100,0%
	Total	10	2,6%	9	2,4%	7	1,8%	354	93,2%	380	100,0%
Kişisel tasarruflarınızı arttırdınız mı?	Evet	5	2,5%	6	3,0%	4	2,0%	182	92,4%	197	100,0%
	Hayır	5	4,1%	2	1,7%	2	1,7%	112	92,6%	121	100,0%
	Tasarruf yapmıyorum	0	0,0%	1	2,0%	0	0,0%	49	98,0%	50	100,0%
	Total	10	2,7%	9	2,4%	6	1,6%	343	93,2%	368	100,0%
Evde kalınan sürede aile içi anlaşmazlık durumu	Evet	3	4,3%	5	7,1%	1	1,4%	61	87,1%	70	100,0%
	Hayır	6	3,0%	1	0,5%	2	1,0%	190	95,5%	199	100,0%
	Kismen	0	0,0%	3	2,6%	6	5,3%	105	92,1%	114	100,0%
	Toplam	9	2,3%	9	2,3%	9	2,3%	356	93,0%	383	100,0%
Evde kalınan sürede aile içi şiddet durumu	Evet	2	6,9%	4	13,8%	2	6,9%	21	72,4%	29	100,0%
	Hayır	6	1,9%	3	1,0%	5	1,6%	294	95,5%	308	100,0%
	Kismen	0	0,0%	2	4,9%	2	4,9%	37	90,2%	41	100,0%
	Toplam	8	2,1%	9	2,4%	9	2,4%	352	93,1%	378	100,0%
Pandemide akrabalık ilişkilerinizde değişme oldu mu?	Evet	3	1,1%	7	2,7%	9	3,4%	242	92,7%	261	100,0%
	Hayır	1	1,2%	1	1,2%	2	2,5%	76	95,0%	80	100,0%
	Kismen	4	9,3%	1	2,3%	0	0,0%	38	88,4%	43	100,0%
	Toplam	8	2,1%	9	2,3%	11	2,9%	356	92,7%	384	100,0%
Pandemide sosyal bağlar zayıfladı mı?	Evet	5	1,8%	9	3,2%	8	2,9%	255	92,1%	277	100,0%
	Hayır	3	4,4%	0	0,0%	3	4,4%	62	91,2%	68	100,0%
	Kismen	1	2,6%	0	0,0%	0	0,0%	37	97,4%	38	100,0%
	Toplam	9	2,3%	9	2,3%	11	2,9%	354	92,4%	383	100,0%

Pandemi sürecinde zekât verme tutumu ile ilgili veriler psikolojik, sosyal ve ekonomik durumu ifade eden değişkenler açısından değerlendirildiğinde;

Katılımcıların pandemi sürecinde işi kaybı durumu değişkeni (χ^2 : 13,169, P: ,004), yeniden iş bulma durumu değişkeni (χ^2 : 32,219, P: ,000), Hane halkı gelir değişikliği (χ^2 : 15,284, P: ,018) aile içi anlaşmazlık durumu değişkeni (χ^2 : 20,243, P: ,003), aile içi şiddet durumu değişkeni (χ^2 : 29,389, P: ,000) ve akraba ilişkileri durumu değişkeni (χ^2 : 14,363, P: ,026) açısından anlamlı düzeyde bir farklılığın var olduğu görülmektedir. Ancak pandemi sürecinde ruh

sağlığı durumunda değişim, sosyal bağlarda zayıflama ve kişisel tasarruflarda değişim açısından zekat verme tutumu arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir

4.2.4. Korelasyon Analizi

Tablo 5. Korelasyon analizi bulguları

		Zekât	Namaz	Oruç	
Spearman's rho	Pandemide ruh sağlığınız nasıl etkilendi?	Correlation Coefficient	,076	,189**	,052
		Sig. (2-tailed)	,138	,000	,305
		N	382	384	385
	İşinizi kaybettiniz mi?	Correlation Coefficient	,184**	,134**	,186**
		Sig. (2-tailed)	,000	,010	,000
		N	365	369	368
	Yeni iş bulabildiğiniz mi?	Correlation Coefficient	,260**	,063	,215**
		Sig. (2-tailed)	,000	,377	,002
		N	195	198	197
	Hane halkı gelirindeki değişiklik durumu?	Correlation Coefficient	-,037	-,033	-,026
		Sig. (2-tailed)	,473	,522	,616
		N	383	384	380
	Kişisel tasarruflarınızı arttırdınız mı?	Correlation Coefficient	,026	-,007	,051
		Sig. (2-tailed)	,613	,897	,329
		N	371	371	368
	Evde kalınan sürede aile içi anlaşmazlık durumu	Correlation Coefficient	,047	,180**	,122*
		Sig. (2-tailed)	,357	,000	,016
		N	383	385	386
	Evde kalınan sürede aile içi şiddet durumu	Correlation Coefficient	,117*	,156**	,052
		Sig. (2-tailed)	,023	,002	,316
N		378	380	381	
Sig. (2-tailed)		,471	,656	,977	
Pandemide akrabalık ilişkilerinizde değişme oldu mu?	Correlation Coefficient	-,018	-,014	-,007	
	Sig. (2-tailed)	,723	,783	,888	
	N	384	386	387	
Pandemide sosyal bağlar zayıfladı mı?	Correlation Coefficient	,032	,055	-,017	
	Sig. (2-tailed)	,530	,280	,736	
	N	383	385	386	

**Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed). *Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Araştırmaya katılanların pandemi sürecinde içerisinde buldukları psikolojik, ekonomik ve sosyal durum ile ibadetlerle ilgili tutumları arasında bir ilişkinin varlığını, var ise yönünü ve birbirleri üzerindeki etki düzeyini sorguladığımız korelasyon analiz sonuçları değerlendirildiğinde;

1. Pandemi sürecinde ruh sağlığı durumu ile Namaz kılma tutumu arasında yüksek düzeyde pozitif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin bulunduğu söylenebilir ($r=0,189$; $p<0,01$). Ancak ruh sağlığı ile zekât verme ve oruç tutma tutumları arasında orta düzeyde ve pozitif yönlü bir ilişki olduğu görülse de bu ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğu söylenemez.
2. Pandemi sürecinde iş kaybı durumu ile Namaz kılma, oruç tutma ve zekât verme tutumları arasında yüksek düzeyde pozitif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin bulunduğu söylenebilir¹
3. Pandemi sürecinde yeni iş bulma durumu ile oruç tutma ve zekât verme tutumları arasında yüksek düzeyde pozitif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin bulunduğu söylenebilir². Ancak yeni iş bulma ile namaz kılma tutumu arasında orta düzeyde ve pozitif yönlü bir ilişki olduğu görülse de bu ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğu söylenemez.

¹ Namaz kılma için ($r=0,134$; $p=0,010$), Oruç tutma için ($r=0,186$; $p=0,00$), Zekât verme için ($r=0,184$; $p=0,00$).

² Oruç tutma için ($r=0,215$; $p=0,00$), Zekât verme için ($r=0,260$; $p=0,00$).

4. Pandemi sürecinde hane halkı gelir durumundaki namaz kılma, oruç tutuma ve zekât verme tutumları arasında düşük düzeyde ve negatif yönlü bir ilişki olduğu görülse de bu ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkilerin olduğu söylenemez.
5. Pandemi sürecinde kişisel tasarruflardaki değişim ile namaz kılma ve zekât verme tutumları arasında düşük düzeyde ve negatif yönlü, oruç tutma ile ise düşük düzeyde pozitif bir ilişki olduğu görülse de bu ilişkilerin istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğu söylenemez.
6. Pandemi sürecinde evde kalınan sürede aile içi anlaşmazlık durumu ile oruç tutma ve namaz kılma tutumları arasında yüksek düzeyde pozitif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin bulunduğu söylenebilir³. Ancak evde kalınan sürede aile içi anlaşmazlık durumu ile zekât verme tutumu arasında orta düzeyde ve pozitif yönlü bir ilişki olduğu görülse de bu ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğu söylenemez.
7. Pandemi sürecinde evde kalınan sürede aile içi şiddet durumu ile zekât verme ve namaz kılma tutumları arasında yüksek düzeyde pozitif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin bulunduğu söylenebilir⁴. Ancak evde kalınan sürede aile içi şiddet durumu ile oruç tutma tutumu arasında orta düzeyde ve pozitif yönlü bir ilişki olduğu görülse de bu ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğu söylenemez.
8. Pandemi sürecinde akrabalık ilişkilerinizde değişme durumu ile namaz kılma, oruç tutma ve zekât verme tutumları arasında düşük düzeyde negatif yönlü bir ilişki olduğu görülse de bu ilişkilerin istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğu söylenemez.
9. Pandemi sürecinde sosyal bağların durumu ile namaz kılma ve zekât verme tutumları arasında düşük düzeyde pozitif yönlü, oruç tutma ile düşük düzeyde negatif yönlü bir ilişki olduğu görülse de bu ilişkilerin istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğu söylenemez.

5. Sonuç

13 Ocak 2020 yılında ilk olarak tanımlanan Covid-19 virüsü yaklaşık 2 yıl gibi kısa bir sürede bütün dünyayı etkisi altına almış ve birey ve toplum hayatının önemli ölçüde değişmesine yol açmıştır. Özellikle küreselleşmenin de etkisiyle insan dolaşımının zaman ve mekan sınırlamalarına takılmadığı bu dönemde virüsün yayılması da oldukça hızlı gerçekleşmiştir.

Covid salgını sürecinde Dünya Sağlık Örgütü'nün değerlendirmeleri ve önerileri doğrultusundan ülkeler hem yurt içi hem de yurt dışına yönelik insan hareketliliğini kısıtlayan tedbirler almışlardır. Bu tedbirler ülkemizde "evde kal" sloganıyla desteklenmiş ve insanlar mecbur olmadıkça dışarıya çıkmama ve özellikle kalabalık ortamlara girmeme şeklinde yönlendirilmişlerdir. Ayrıca yine ülkemizde "maske-mesafe-hijyen" şeklinde formüle edilen ve maske takmak, diğer insanlarla araya fiziksel mesafe koymak ve temizliğe dikkat etmek salgınla mücadele tedbirleri içerisinde önemli bir yer tutmuştur.

Bütün bu tedbirler hem birey hem de toplumu alışılageldikleri yaşam tarzlarını değiştirme şeklinde zor ve önemli değişiklikler yapmaya zorlamıştır. Dolayısıyla bu tedbirler, insanların yalnızlaşmalarına, hastalanma korkusu ve ölüm kaygısını yüksek düzeyde hissetmelerine ve ekonomik, sosyolojik, siyasi ve dini birçok sıkıntının ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Dinin en önemli işlevleri arasında yer alan zor zamanlarda destek kurumu olma işlevin bu süreçte daha çok ortaya çıkmıştır. İnsanlar bu süreçte yaşadıkları sıkıntıları aşma yolunda dine ve özellikle de dua, ibadet ve zikir gibi dini uygulama ve ritüellere sığınmış, yalnızlığını, acizliğini bu şekilde atlarmaya çalışmıştır.

Dini hayatın temel kutsal metinler yanında toplumsal şartlar tarafından da şekillendirildiği bilinen bir durumdur. Yani insanların ve toplumların psikolojik, sosyal, ekonomik ve siyasi şartları onların dini algılarını, dini tutum ve davranışlarını önemli ölçüde etkilemektedir. Bu bağlamda Covid pandemisi sürecinin ortaya çıkardığı yeni normal diye ifade edilen şartların dini hayatı, din algısını ve dini tutum ve davranışları etkilememesi düşünülemez. İşte bizim yaptığımız bu çalışmanın çıkış noktası da bu değerlendirme olmuştur.

Çalışmamızın temel sorusu, pandemi sürecinde birey ve toplumda meydana gelen psikolojik, sosyal ve hane halkı finansı alanındaki değişimlerin özellikle insanların ibadetlerle ilgili tutumlarına etkisinin olup olmadığıdır. Bu bağlamda psikolojik, sosyal ve ekonomik-finansal değişimlerin İslam'ın temel ibadetleri arasında yer alan Namaz kılmak, oruç

³ Oruç tutma için (r=0,122; p=0,016), Namaz kılma için (r=0,180; p=0,00).

⁴ Zekât verme için (r=0,117; p=0,023), Namaz kılma için (r=0,156; p=0,02).

tutmak ve zekât vermek ibadetleri konusunda bireylerin tutum ve davranışlarında bir değişikliğe sebep olup olmadıkları araştırılmıştır.

Araştırmamıza her meslek ve yaş grubundan 408 kişi katılmıştır. Dolayısıyla araştırmanın evrenini oluşturan Erzurum ili Oltu ilçesini temsil etme noktasında önemli bir temsil gücüne sahiptir.

Araştırma verileri değerlendirildiğinde ulaştığımız sonuçları şu şekilde sıralayabiliriz;

1. Katılımcıların pandemi sürecinde ruh sağlığı durumu değişkeni, iş kaybı durumu değişkeni, aile içi anlaşmazlık durumu değişkeni ve aile içi şiddet durumu değişkeni açısından namaz kılma tutumu için anlamlı düzeyde bir farklılığın var olduğu tespit edilmiştir.
2. Katılımcıların pandemi sürecinde işi kaybı durumu değişkeni, yeniden iş bulma durumu değişkeni, hane halkı gelir durum değişikliği ve akraba ilişkileri durumu değişkeni açısından anlamlı düzeyde bir farklılığın var olduğu tespit edilmiştir.
3. Katılımcıların pandemi sürecinde işi kaybı durumu değişkeni, yeniden iş bulma durumu değişkeni, Hane halkı gelir değişikliği, aile içi anlaşmazlık durumu değişkeni, aile içi şiddet durumu değişkeni ve akraba ilişkileri durumu değişkeni açısından anlamlı düzeyde bir farklılığın var olduğu tespit edilmiştir.
4. Kişisel tasarruflarda değişimin bireylerin ibadetlerle ilgili tutumları üzerinde herhangi bir değişikliğe sebebiyet vermediği görülmektedir.

Yine araştırma verilerinin korelasyon analiz sonuçları değerlendirildiğinde ise şu sonuçlar elde edilmiştir;

1. Namaz kılma tutumu ile Pandemi sürecinde ruh sağlığı durumu, Pandemi sürecinde iş kaybı durumu, Pandemi sürecinde evde kalınan sürede aile içi anlaşmazlık durumu ve Pandemi sürecinde evde kalınan sürede aile içi şiddet durumu arasında yüksek düzeyde pozitif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin bulunduğu söylenebilir
2. Oruç tutma tutumu ile Pandemi sürecinde iş kaybı durumu, Pandemi sürecinde yeni iş bulma durumu, Pandemi sürecinde evde kalınan sürede aile içi anlaşmazlık durumu arasında yüksek düzeyde pozitif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin bulunduğu söylenebilir.
3. Zekât verme tutumu ile Pandemi sürecinde iş kaybı durumu, Pandemi sürecinde yeni iş bulma durumu ve Pandemi sürecinde evde kalınan sürede aile içi şiddet durumu arasında yüksek düzeyde pozitif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin bulunduğu söylenebilir

Analiz sonuçları bir bütün olarak değerlendirildiğinde, Covid-19 pandemisinin birey ve toplum hayatında dini, psikolojik, sosyal ve hane halkı finansı açısından değişikliklere sebep olduğu görülmektedir. Ayrıca bu süreçte ortaya çıkan psikolojik, sosyal ve hane halkı finansı değişimlerle bireylerin dini hayatlarındaki değişimler arasında özellikle de namaz kılma, zekât verme ve oruç tutma ibadetlerine yönelik tutumlarla istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki içerisinde oldukları görülmektedir. Dolayısıyla araştırmamız, çalışmanın hipotezlerini genel olarak doğrulamıştır.

Kaynakça

- Abanoz, C. (2021), İspanyol Gribinde Kıtalararası Devrim: İngiltere ve Amerika. *Ankara Sağlık Hizmetleri Dergisi*, 19/2, 37-43.
- Akal, M. ve Kılıç, E. (2020). Bireylerin Finansal Yatırım Kararlarını Etkileyen Davranışsal Faktörler: İ.B.B. Mali Hizmetler Birimi Çalışanları Örneği. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 16: 131-154
- Alderman, J., Forsyth, J., and Walton, R. (2017). How Religious Beliefs Influence Financial Decision-Making, *Graziadio Business Review*, Vol 20(3). <https://gbr.pepperdine.edu/2017/12/religious-beliefs-influence-financial-decision-making/> Erişim Tarihi: 29.08.2021
- Alexander, P. I. (2020). Religious Construction of Disease: An Exploratory Appraisal of Religious Responses to the Covid-19 Pandemic in Uganda. *Journal of African Studies and Development*, 12/3 (2020), 77-96.
- Allais, M. (1953). Le Comportement de l'Homme Rationnel devant le Risque: Critique des Postulats et Axiomes de l'Ecole Americaine. *Econometrica*, 21 (4), 503-546. DOI:10.2307/1907921
- Arik, F.Ş. (1991). Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınlar. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 15/26, 27-57.
- Aslan, R. (2020). Tarihten günümüze epidemiler, pandemiler ve Covid-19. *Ayrıntı Dergisi* 8/85.
- Atabek, E. (1977). *Ortaçağ Tababeti*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları.
- Ayar, M. (2005). *Osmanlı Devleti'nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği: (1892-1895)*. İstanbul: Marmara ünv., Doktora Tezi.

- Baker, H., K., and Ricciardi, V. (2015). Understanding Behavioral Aspects of Financial Planning and Investing. *Journal of Financial Planning*, Volume 28, Issue 3, pp. 22-26, <https://ssrn.com/abstract=2596202>, Erişim Tarihi: 11.08.2021
- Balcı, A. (2015). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntem, Teknik ve İlkeler*. Ankara: PEGEM Akademi, 11. Basım.
- Barsky, R. B., Juster, F. T., Kimball, M. S., & Shapiro, M. D. (1997). Preference Parameters and Behavioral Heterogeneity: An Experimental Approach in the Health and Retirement Study, *The Quarterly Journal of Economics*, Volume 112, Issue 2, Pages 537–579, DOI:10.1162/003355397555280
- BBC. (2020). Koronavirüs: Covid-19 salgınıyla ilgili yanıtı hala bilinmeyen 9 soru. BBC NEWS. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-52085489> Erişim Tarihi: 02.09.2021
- Breuer, W., Riesener, M., & Salzmann, A. J. (2014). Risk aversion vs. individualism: what drives risk taking in household finance?. *The European Journal of Finance*. 20(5), 446-462. DOI: 10.1080/1351847X.2012.714792
- covid19.saglik.gov.tr. (2020). COVID-19 Nedir ? T.C. Sağlık Bakanlığı COVID-19 Bilgilendirme Platformu. <https://covid19.saglik.gov.tr/TR-66300/covid-19-nedir-.html> Erişim Tarihi: 11.10.2021
- Çıngı, H. (1994). *Örnekleme kuramı*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Basımevi.
- Demircan, A. (2020). İslam Toplumu Salgın Hastalıklar ve Afetlerle Nasıl Mücadele Etmisti. *Derin Tarih Dergisi*. <https://www.derintarih.com/dosya/islam-toplumu-salgin-hastalik-ve-afetlerle-nasil-mucadele-etmisti/> Erişim Tarihi: 18.11.2021
- DW.com. (2020). DSÖ Koronavirüsü 'Pandemi' İlan Etti. <https://www.dw.com/tr/ds%C3%B6-koronavir%C3%BCs%C3%BC-pandemi-ilan-etti/a-52727627> Erişim Tarihi: 21.09.2021
- Ellsberg, D. (1961). Risk, ambiguity, and the Savage axioms. *The quarterly journal of economics*, vol. 75, no. 4, Oxford University Press, pp. 643–69, DOI:10.2307/1884324.
- Ersoy, M. A. (1910). Koleraya Dair. *Sırat-ı Müstakîm* 5/115 (ts.), 178.
- Erol, Ece D. & Erol, İ. (2021). Dijital Teknolojik Gelişim ve Covid 19 Salgınının İstihdam Piyasasına Etkisi. *Journal of Academic Value Studies*, 7/4, 451-457. <https://doi.org/Doi:10.29228/jav.51957>
- Fama, E. (1970). Efficient Capital Markets: A Review Of Theory and Empirical Work. *Journal of Finance*. 25(2): 383-417. DOI:10.2307/2325486
- Gashi, F. (2020). Koronna virüse Yakalanmış Kişilerde Tedavi Döneminde Dini Başa Çıkmanın Etkileri. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1, 511-535.
- Genç, Ö. (2011). Kara Ölüm: 1348 Veba Salgını Ve Ortaçağ Avrupa'sına Etkileri". *Tarih Okulu* 10 (2011), 123-150.
- Görgülü, Ü. (2020). Geçmişin Vebasından Bugünün Koronasına: Salgının İbadetlerin İcrasına Yansımaları. *Şehir ve Medeniyet Dergisi*. <https://www.sehirvedenedeniyetdergisi.org/wp-content/uploads/2021/02/6-%C3%9Cifet-G%C3%B6rg%C3%BCl%C3%BC-608-632.pdf> Erişim Tarihi: 24.08.2021
- Guiso, L., Sapienza, P. & Zingales, L. (2003). People's opium? Religion and economic attitudes. *Journal of Monetary Economics*, Elsevier, vol. 50(1), pages 225-282, January.
- Halek, M., & Eisenhauer, J. G. (2001). Demography of Risk Aversion. *The Journal of Risk and Insurance*, 68(1), 1-24. DOI:10.2307/2678130
- Harris, M. (1994). *Yamyamlar ve Krallar, Kültürün Kökenleri*. İstanbul: İmge Yayınları.
- İstek, E. (2017). Avrupa'da veba salgını ve salgında din faktörü (Viyana Örneği). *Tarih Araştırmaları Dergisi* 36/62, 173-204.
- Jedwab, R., Johnson, N. D. & Koyama, M. (2019). Pandemics, Places, and Populations: Evidence from the Black Death. *GMU Working Paper in Economics*. No. 19-04, DOI:10.2139/ssrn.3331972
- Kaan, E. O. (2020). Salgın Hastalık Döneminde Alınan Tedbirlerin Fikhî Analizi. *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 4 / 1 (Haziran 2020): 5-24 .
- Kalgı, M.E. & Özen, M. (2021) COVID-19 Hastalığını Geçirmiş Bireylerin Şükür ve Dindarlık Durumlarının İncelenmesi". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 : 161-175.
- Kahneman, D. & Tversky, A. (1979). Prospect Theory: An Analysis of Decision Under Risk. *Econometrica*. 47(2), 263-291. DOI:10.2307/1914185
- Kaplan, H., Sevinç, K. & İşbilen, N. (2020). Doğal Afetleri Anlamlandırma ve Başa Çıkma: Covid-19 Salgını Üzerine Bir Saha Araştırması. *Journal of Turkish Studies*. DOI:10.7827/TurkishStudies.44477
- Kaptan, S. (1998). *Bilimsel Araştırma ve İstatistik Teknikleri*,. Ankara: Bilim Kitap Kırtasiye.
- Karahöyük, M. (2013). Din ve Ekonomi İlişkisi. *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*. 16, 193-220.

- Karasar, N. (2009). *Araştırmalarda Rapor Hazırlama*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Kaya, S. (2020). Covid-19 Pandemi Süreci ve Sonrasına Kur'ân Temelli Yaklaşım. *Tefsir Araştırmaları Dergisi*. 4/3, 1-29. DOI:10.31121/tader.788819
- Keister, L. A. (2003). Religion and wealth: The role of religious affiliation and participation in early adult asset accumulation. *Social Forces*, 82(1), 175-207. DOI:10.1353/sof.2003.0094
- Menteşe, G. L. (2020). Kara Vebanın Batı ve Doğu Toplumlarına Etkisi". *AHBV Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi*. 2/1, 78-87.
- Macit, A. (2020). Küresel Salgınların Tarihi ve Dünya Tarihsel Dönüşümler. *Covid-19 Soruşturma Dosyası*. İLEM.
- Mahmoud, R. (2020). İbn Hacer El-ʿ Askalânî'nin Veba-Tâun Gibi Salgın Hastalıklara Yaklaşımı. *Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi* 3/6 (2020), 67-86.
- Markowitz, H. (1952). Portfolio Selection. *The Journal of Finance*. 7(1): 77-91. <https://doi.org/10.2307/2975974>
- Müldür, G. T. (2019). Geleneksel ve Davranışsal Finans: Tarihsel ve Kavramsal Çerçeve. *Artıbilim Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 37-45.
- Okan, N. & Ören, A. (2021). Covid-19 Sürecinde Yaşanılan Olumsuz Duygularda Dini Başa Çıkma'nın Rolü. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*. 56, 359-380.
- Özden, K & Özmat, M. (2014). Salgın ve Kent: 1347 Veba Salgınının Avrupa'da Sosyal, Politik ve Ekonomik Sonuçları. *İdealkent*. 5/12 (2014), 60-87.
- Özdiñç, R. (2014). Allah'ın Kaderine Kaçmak: Veba ve Kolera Etrafında Tedbir Düşüncesi. *Kelam Araştırmaları Dergisi* 12/1 (2014).
- Öztopçu, A. (2019). Ekonomik Karar Vermede Duyguların Rolü. *International Conference on Eurasian Economies*, 11-13 Temmuz 2019, Famagusta, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti. 153-159.
- Parıldar, H. (2020). Tarihte Bulaşıcı Hastalık Salgınları. *Tepecik Eğit. ve Araşt. Hast. Dergisi*. 30 (Ek sayı), 19-26.
- Renneboog, L., & Spaenjers, C. (2011). Religion, economic attitudes, and household finance. *Oxford Economic Papers*. 64(1), 103–127. doi:10.1093/oeq/gpr025
- Sarofim, S., Minton, E., Hunting, A., Bartholomew, D. E., Zehra, S., Montford, W., Cabano, F., Paul, P. (2020). Religion's Influence on The Financial Well-Being of Consumers: A Conceptual Framework and Research Agenda. *Journal of Consumer Affairs*. 54(3), 1028-1061. DOI:10.1111/joca.12315
- Sinanoğlu, M. (1999). *İbadet*. TDV İslam Ansiklopedisi. 19/233-235. İstanbul: TDV Yayınları.
- Strotz, R., H. (1955). Myopia and Inconsistency in Dynamic Utility Maximization, *The Review of Economic Studies*. Volume 23, Issue 3, Pages 165–180, DOI:10.2307/2295722
- Şirani, A. (1911). Kolera Münasebetiyle Makale-i Mahsusa. *Beyânu'l-Hak*, 5, (128). 2319.
- T.C. Sağlık Bakanlığı. (2020). COVID-19 Salgın Yönetimi ve Çalışma Rehberi. <https://covid19.saglik.gov.tr/Eklenti/37722/0/covid-19salginyonetimivecalismarehberipdf.pdf> Erişim:11.10.2021.
- Tekin, A. (2021). Tarihten Günümüze Epidemiler, Pandemiler ve Ekonomik Sonuçları. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 40, 330-335.
- Türk, A. , Ak Bingül, B. & Ak, R. (2020). Tarihsel Süreçte Yaşanan Pandemilerin Ekonomik ve Sosyal Etkileri . *Gaziantep University Journal of Social Sciences* , Cilt 19 COVID-19 Özel Sayısı , 612-632 . DOI: 10.21547/jss.766717
- Wikipedia. (2020). https://tr.wikipedia.org/wiki/COVID-19_pandemisi
- Yağlı, N. (2020).Salgın Döneminde Yas ve Din İlişkisi Üzerine Psikososyal Bir Değerlendirme. *Turkish Studies* 15/6, 925-947.
- Yang, Y., Zhang, C., & Yan, Y. (2019). Does religious faith affect household financial market participation? Evidence from China. *Economic Modelling*, 83, 42-50. DOI:10.1016/j.econmod.2019.10.023
- Yılmaz, Ö. (2017). 1847-1848 Kolera Salgını Ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri. *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 6/1, 23-55. <https://doi.org/>. DOI:10.26650/jes371499
- Yiğit, İ. - Gümüşçü, O. (2016). Manisa ve Çevresinde Salgın Hastalıkların İskâna Etkisi (XVİXX. yy.). 379-391. Ankara: TÜCAUM, Uluslararası Coğrafya Sempozyumu International Geography Symposium. 13-14 Ekim 2016 /13-14 October, Ankara.